



ઉમાશંકર જોશી

(જન્મ : 21-7-1911; અવસાન : 19-12-1988)

કવિવર ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશીનો જન્મ અરવલ્લી જિલ્લાના બામણા ગામમાં થયો હતો. કવિતા, વિવેચન, સંશોધન, એકાંકી, નવલિકા, નિબંધ, પ્રવાસ, નવલકથા, ચરિત્ર, અનુવાદ તેમજ સંપાદનક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘ગંગોત્રી’, ‘નિશીથ’, ‘પ્રાચીના’, ‘આતિથ્ય’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘મહાપ્રસ્થાન’, ‘અભિજ્ઞા’, ‘ધારાવસ્ત્ર’ અને ‘સપ્તપદી’ એમના કાવ્યસંગ્રહો છે. આ બધાં જ કાવ્યો ‘સમગ્ર કવિતા’ નામે એક જ ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થયાં છે. પ્રકૃતિ, પ્રેમ, વિશ્વશાંતિ, ધર્મ તેમજ સંસ્કૃતિ જેવા જીવનના ગહન-ગંભીર વિષયો એમનાં કાવ્યોમાં સુપેરે પ્રગટ થયા છે. વિષયવૈવિધ્ય સાથે વિષયનિરૂપણની વિવિધ મુદ્રાઓ એમાં અંકિત છે. જીવન

અને જગતને પામવાની એમાં મથામણ છે. ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ તેમનો સંશોધનગ્રંથ છે. ‘આખો : એક અધ્યયન’, ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’, ‘સમસંવેદન’, ‘કવિની સાધના’, ‘શ્રી અને સૌરભ’, ‘કવિની શ્રદ્ધા’ એમના વિવેચનગ્રંથો છે. ‘શ્રાવણી મેળો’ તેમજ ‘વિસામો’ તેમના નવલિકાગ્રંથો છે. ‘ગોષ્ઠિ’ તેમજ ‘ઉઘાડી બારી’ તેમના હળવા-ગંભીર નિબંધોના સંગ્રહો છે. ‘આંદામાનમાં ટહુક્યા મોર’, ‘યુરોપયાત્રા’, ‘ચીનમાં 54 દિવસ’ અને ‘યાત્રી’ તેમનાં પ્રવાસપુસ્તકો છે. ‘સાપના ભારા’ તથા ‘હવેલી’ એકાંકીના સંગ્રહો છે. ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ના બે ભાગ, ‘ઈસામુ શિદા અને અન્ય’ તેમના ચરિત્રાત્મક લેખોના સંગ્રહો છે.

તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો. કન્નડ કવિ પુટપ્પા સાથે સંયુક્તરૂપે તેમના ‘નિશીથ’ કાવ્યસંગ્રહને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ‘કવિની શ્રદ્ધા’ વિવેચનગ્રંથને દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટી તેમજ ‘વિશ્વભારતી’ જેવી સંસ્થાઓના કુલપતિપદે તેમણે સેવાઓ આપી હતી.

કૌરવોનાં મૃત્યુ પછી ઉત્તરક્રિયા કરી પાંડવો બેઠા હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિર અનંત શોકસાગરમાં ડૂબેલા હોય છે, નારદજી અને વ્યાસ સાથેના સંવાદમાં યુધિષ્ઠિર કહે છે ‘સત્તા માટે કૂતરાની માફક લડી મર્યા !’ કૌરવોમાં રહેલી વેરવૃત્તિને નિર્મૂળ કરવાને બદલે એમનો સંહાર કરી બેઠા. આવા ઘોર વિષાદમાં ડૂબેલા યુધિષ્ઠિરને પાંડવો, દ્રૌપદી, કૃષ્ણ, વ્યાસ વગેરે સમજાવે છે; પરંતુ યુધિષ્ઠિરને દુર્યોધનની અભિમાનવૃત્તિ અને દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે લડવાને બદલે એમના શરીર સાથે લડી બેઠાનો વસવસો છે. આથી શોકાતુર સ્વજનોની ચીસ એમને સંભળાતી હોય એવું માને છે. આવા યુદ્ધવિષાદમાં ડૂબેલા યુધિષ્ઠિરને બહાર લાવવા સર્વે સમજાવે છે. યુધિષ્ઠિર તત્ત્વજ્ઞાનભરી દલીલો કરે છે તેમાં એમનું અગાધ જ્ઞાન હોવાની અને વેદનાની અનુભૂતિ એ એમની ન્યાયપ્રિયતા બતાવે છે.

નારદ : કેમ ? કુંતીપુત્ર, શત્રુઓનો સંહાર કરી હવે તો તમે નિશ્ચિત બન્યા ને?

યુધિષ્ઠિર : (મોઢા પર નિઃશૂન્યતાની રેખાઓ સાથે ઊંચું જોઈ આશ્ચર્યથી) કોણ શત્રુઓ? મુનિવર!

નારદ : (હસ્યા વિના) કેમ કયા શત્રુ? કૌરવો વળી!

યુધિષ્ઠિર : (એ જ નિઃશૂન્યતાથી યુધિષ્ઠિર મોઢા પર એક પણ કરચલી પલટાવ્યા વિના) મારી હાંસી કરો છો શું, ગુરુદેવ? કૌરવો તો મારા ભાઈઓ! આપને ખબર નથી, કૌરવો ને અમે હતા પિતરાઈ.

(બધાં દિંગ થઈ ઊંચું જુએ છે. દ્રૌપદીની ને ભીમની દષ્ટિ એક થતાં બંને આડું જોઈ સ્મિત કરે છે.)

નારદ : (સંયમપૂર્વક ટીખળ ખાળીને) હા. એટલુંય હું ન જાણું?

વ્યાસ : (લપેટી લેવા) ક્રિયા કરતી વખતે ભાઈ ખરા! પણ સમરાંગણમાં તો શત્રુ હતા ને?

(યુધિષ્ઠિર શૂન્યતામાંથી ઝબકી ઊઠે છે. મોઢા પરની કરચલીઓનો રંગપલટો સ્વપ્નભંગનાં ચિત્રો જેવો દેખાઈ આવે છે. પ્રયત્નપૂર્વક તે હોશિયારીમાં આવી બેસે છે.)

નારદ : હવે તમારો પંથ નિષ્કંટક થયો.

યુધિષ્ઠિર : (બધાં પોતાની તરફ તાકી રહ્યાં છે એના ભાન વિના) હા. કાંટો પગમાં પેઠો એટલે તેને શાંતિથી કાઢવાને બદલે જોર અજમાવીને ભાંગી નાખ્યો, એટલે અંદર જ હવે ભરાઈ બેઠો! રસ્તા પરથી કાંટા જરૂર ગયા, પણ શરીરમાં ઘર કરી વસ્યા!

નારદ : કેમ, પૃથાપુત્ર, વૈરીઓનાં મૂળ રહી ગયાં હોય એમ તમને લાગ્યા કરે છે?

યુધિષ્ઠિર : રહેવાની વાત ક્યાં? ઊંડાં ઊતર્યાં છે. એમનાં લોહીના સિંચનથી વેર નિર્મૂળ થવાને બદલે ઊલટું દૃઢ થયું છે.

નારદ : હવે કૌરવોનો વિનાશ થયા પછી તો તમે એ વેરવૃક્ષને સરળતાથી ઊખેડી શકશો ને? (યુધિષ્ઠિરને શાંત જોઈ) યુદ્ધમાં તમને જય મળ્યો એથી, જુઓને! અમારો બધાનો તો હરખ માતો નથી.

યુધિષ્ઠિર : જય? જય કેવો! ભગવન્, મશ્કરીમાં વિજય કહેતા હો તો બરોબર છે. મને તો આ વિજય પરાજયથી પણ આકરો લાગે છે.

(સૌ કંપી ઊઠે છે.)

નારદ : (બીજા કોઈની બોલવાની હિંમત ચાલતી નથી.) આ શું બોલો છો?

યુધિષ્ઠિર : બારબાર વરસ વનવગડામાં આથડ્યાં. હવે કોણ જાણે કેટલાં વરસ કાઢવાં હતાં? છેવટે ભીખ માગીને ગુજારો કરત, પણ પોતે જ પોતાનાં હાડમાંસ ખેંચી કાઢવાની ઘેલછા ન કરી હોત તો કેવું સારું? દ્રોણ, પિતામહ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ગયા. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ગયા. ને કર્ણ - એને સૂતપુત્ર કહેતાં આ જીભ કપાઈ કેમ ન પડી? - અમારા મોટાભાઈના પણ અમે ન રહ્યા! કેટકેટલાંકનું લોહી રેડ્યું? લોહીના રંગથી રંગેલી રાજલક્ષ્મી જોઈ મને કંપારી આવે છે.

નારદ : અરે! રાજલક્ષ્મીને તો તમે રાત-દિ' ઝંખ્યા કરી છે, ને આજે આ શું બોલો છો? વનમાં, રણમાં, મહેલમાં - બધે તમે તેનાં જ સ્વપ્ન સેવતાં.

યુધિષ્ઠિર : ભૂલ થઈ ગઈ; કહું છું, હજાર વાર ભૂલ થઈ! માંસને માટે કૂતરાં લઢવાઢ કરે છે એમ અમે લડી મર્યા!

નારદ : તો લડ્યા વગર તે કાંઈ આકાશમાંથી તમારે માટે રાજપાટ ઊતરી આવવાનું હતું?

યુધિષ્ઠિર : તો એના વગર ચાલત. આજે આ ભીષણ હત્યાકાંડ પછીની સમૃદ્ધિ કરતાં વનની વિટંબણાઓ લાખ રીતે સારી હતી.

નારદ : તમે તમારી જ દષ્ટિએ વિચાર કરો છો કે નાના ભાઈઓને ધ્યાનમાં લો છો ખરા?

યુધિષ્ઠિર : એમણે મારે માટે ઘણુંઘણું કર્યું છે, સહ્યું છે, એમને રાજ ભાવતું હોય તો ભલે! આ રહ્યું રાજ્ય! ખાય, પીએ ને મજા કરે ! હું તો એમને કહું કે, ઊઠ ધનંજય! આ બધાને છોડી ત્યાગી જીવન ગાળી કલેવર છોડીએ!

અર્જુન : જોઈ લ્યો, આ અનુપમ કાયરતા! ભૂતભાવિમાં આનો જોટો નહીં મળે. (યુધિષ્ઠિરને) અલૌકિક પરાક્રમ કરીને મેળવેલી આબાદીને તમે આમ ઠોકરે મારો એ મારાથી સહ્યું નથી જતું, મોટાભાઈ!

યુધિષ્ઠિર : એ તારાં-મારાં પરાક્રમોનું જ આ રાજમુગટ પર કલંક લાગ્યું છે. એ લોહીના ડાઘ હવે જવાના નથી. એને આપણા લોહિયાળા હાથથી અડકીને શું મેળવવાના છીએ?

સ્વજનશોણિતે યમુના-ગંગા ઊભરાવી

વનવનમાં તપ મંગલસલિલે ધોશું કલંક કરનાં.

અર્જુન : (યુધિષ્ઠિર વાત મૂકતા નથી એટલે સહેજ નરમ પડીને) બાર વરસ વન વેઠ્યું તે ઓછું છે? હવે તો બધાંને નિરાંતે જંપવા દો. આજ સુધી બધાએ લડાઈથી રાજ મેળવ્યાં છે કે તમે જ એક નવાઈ કરી?

ભીમ : (મર્મથી) મોટાભાઈ, હું તો મંદબુદ્ધિ ગણાઉં. મારે તમને શું કહેવાનું હોય? તમે આગળથી ચેતવ્યા હોત તો કોઈ શસ્ત્ર ઉપાડત પણ નહીં, ને આ દારુણ (!) યુદ્ધ પણ ન થાત. લોહીનાં આંધણ મુકાત જ નહીં, એમાં ઊકળવાનું આપણે ભાગ્યે પણ ન આવત. અમને શી ખબર કે તમારી ક્ષમા ને શાંતિની વાતો આટલે ઊંચે પાતળી ડાળીએ જઈ પહોંચશે?

યુધિષ્ઠિર : (બિલકુલ મર્મથી અસ્પૃષ્ટ રહીને) હજી ક્યાં મોડું થયું છે?

ભીમ : શું બોલો છો મોટાભાઈ! હવે તો દાવ ખેલાઈ ગયો!

યુધિષ્ઠિર : એમ નથી. મહાન પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બધા હલાહલ ઘોળવામાં જ. ભૂલ થઈ તો સુધારીએ. હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર.

ભીમ : ભૂલ જ ક્યાં છે? (મર્મમાં) અથવા તમારી વાત થાય? ભૂલમાં પણ ભૂલ જોઈ બેસો એવા છો તમે તો! (દબાણથી) હવે જવા દો બધી લાંબીટૂંકી, ને સૌને ઠરીકામ બેસવા વેળા આવવા દો. આજ લગી તો તમારે વાટે દમ લેવાનો પણ પૂરો વખત મળ્યો નથી.

યુધિષ્ઠિર : (દુઃખ સાથે) એ રહ્યું રાજપાટ. તમે મઝાથી ભોગવો ભાઈ! મુડદાં પર પગ મૂકી નગરજનોની દુઃખી ચીસો વચ્ચે લોહીનિંગળતો મુગટ પહેરવાની હિંમત મારામાં નથી. હું તો નિર્ભય માર્ગ પકડીશ. પવનનો ગોઠિયો બનીને વનની કોતરોમાં કલેવરને કોક દા'ડો ફેંકી દઈશ.

સહદેવ : તમે જ વનવાસ દરમિયાન કહેતાને કે બાહ્ય વસ્તુઓ છોડ્યે આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. મમતા છોડી રાજ ભોગવવામાં શો બાધ છે? મોટામોટા રાજાઓએ યુદ્ધ કર્યા છે એટલું પણ તમે ભૂલી ગયા?

નકુલ : હું પણ એ કહેવા જતો હતો. ભગવાન મહાકાલ કરાવે તેમ આપણે કરીએ છીએ. આપણે બધા એ અજબ જાદુગરના હાથમાં રમકડાં છીએ. એ દોરી હલાવે ત્યારે આપણે કૂદવા માંડીએ, ને ખેંચી લે ત્યારે કરંડિયામાં પડ્યા રહીએ. જીવવું-મરવું એ તો ભગવાનના હાથની વાત છે.

યુધિષ્ઠિર : પણ આપણે હથિયાર બન્યા ને?

ભીમ : કઠિયારો ઝાડ કાપે તેમાં કઠિયારાનો વાંક કે કુહાડીનો?

યુધિષ્ઠિર : એટલે પરમેશ્વરની ઈચ્છા છે એમ સમજી આપણે સંહાર જ કર્યા કરવો?

પાંચાલી : બસ કરો હવે તમારું તત્ત્વજ્ઞાન! ઘણું થયું. ધરાઈ ગયાં હવે. એની એ જુગજૂની ક્ષમા ને શાંતિની વાતો! એ દહાડે ભરીસભામાં તમારા દેખતાં મને ચોટલો પકડીને દુઃશાસન ખેંચી લાવ્યો. એ તો ભગવાને લાજ રાખી, નહીં તો મને નવસ્ત્રી કરત. એને આપવું હતું અમરપદ! ક્ષમાપદ છોડાય? દ્રૌપદીનું ગમે તે થાઓ! ને દુર્યોધને ભીષ્મ, દ્રોણની હાજરીમાં, તમારી સંમુખ સાથળ ખોલી મારું અપમાન કર્યું. મોડીવહેલી પણ ત્યાં ભીમની ગદા શું નહોતી પડવી જોઈતી?

યુધિષ્ઠિર : ના! પાંચાલી, કઠણ કાળજું કરીને કહું છું સો વાર ના! ઓછું ના આણશો... તમારું અપમાન મને પણ સળગાવી દેતું હતું. આપણી ગદાએ દુર્યોધનની સાથળના ટુકડા કર્યા કે દુઃશાસનના શરીરનો વિનાશ કર્યો, પણ એથી શું વળ્યું? શરીર પડ્યાં - દુર્યોધન અને દુઃશાસન આપણી વચ્ચેથી દૂર થયા! - આપણે એમને દૂર કર્યા - પણ જ્યાં જશે ત્યાં એ જ અભિમાન અને એ જ કૂરતા બમણા વેગથી કામ કરશે. આપણે લડવું હતું દુર્યોધનની અભિમાની વૃત્તિ સાથે, દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે, ને લડી બેઠા તેમનાં શરીરો સાથે.

પાંચાલી : ... 'સ્ત્રીનો કોઈ ચોટલો પકડે તો તે પિતામહ હોય કે પરમેશ્વર પોતે હોય તોપણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવું' એવું શાસ્ત્રનું વચન સંભારી આપું? ને શાસ્ત્રનું વચન ન હોય તોય શું? આ તો પાપી હતા. હાથમાં ગદા હોય, ગાંડીવ હોય, તોપણ બધું સહન કર્યા કરવું, ને 'ક્ષમા ક્ષમા' ગણગણ્યાં કરવું?!

યુધિષ્ઠિર : દ્રૌપદી, તમને તમારી જ વીતી નજર આગળ આવે છે! અત્યારે હજારો સ્ત્રીઓ પોતાનાં વ્હાલા પુત્ર, ભાઈ, પતિનાં મૃત્યુથી રડતી હશે એમની ચીસો ન સાંભળી શકવા જેટલા તમારા કાન બુઝા ન હોય તો જરી ધ્યાન દો! અરે! આખા આકાશમાં - દશે દિશામાં એ જ ઘોર આકંઠનો અવાજ આવે છે. (લાગણીના ભાર નીચેથી ઊછળીને) પાંચાલી! તું આંસુમાં સમજી જ નથી. તારી આંખોમાંથી નિરંતર આગ જ વરસ્યા કરી છે. આખો સંસાર રોમરોમ પ્રજળી ઊઠ્યો છે. તારી આંખમાં અમીનાં બે આંસુ હોય તો આપ એને ને એની બળતી ઝાળને દાર, દેવી મહાકાલી!!

પાંચાલી : સંસારને બાળી રહેલો દાવાનળ પાપીઓનું લોહી છાંટવાથી જ બુઝાય છે, એમ હું તો સ્પષ્ટ જોઉં છું. આજે, લોકોને ત્રાહિત્રાહિ પોકારાવનારા કેટલાય પાપીઓ ચાલ્યા ગયા છે ને પ્રજાને શાંતિ મળી છે.

યુધિષ્ઠિર : ભૂલો છો! એમનું લોહી રેડીને તો આપણે ઊલટું બળતામાં ઘી હોમ્યું છે. દુનિયામાં મારામારી મટે તે સારું આપણે

મારામારી કરી છે. અશાંતિ ફિટાડવા જતાં આપણને સ્મશાનશાંતિ મળી છે, પહેલાં પીડિતોની ચીસો આપણાં અંતર ચીરી નાંખતી હતી, તો હવે શોકની રડારો આપણા કાનના પડદા ફાડી નાખવા તૈયાર છે.

ભીમ : ન બોલું, ન બોલું એમ મનમાં ઘણુંયે થાય છે પણ બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી.

આપણે બેસી રહ્યા હોત ને દુશ્મનોને ફાવે તેમ કરવા દીધું હોત તો ઠીક શાંતિ જળવાત કેમ?

યુધિષ્ઠિર : ચોક્કસ! બે પહાડ વિના કદી પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો નથી. પાપનો પણ બે પક્ષ વગર પડઘો પડતો નથી. આપણાથી કાંઈ નહીં તો બેસી રહેવાનું બન્યું હોત તોયે બસ હતું. ઊભા થઈ સામે માથું ઊંચું કર્યું, કે પાપ આપણી સાથે અથડાયું ને પડઘાની પરંપરા ચાલુ થઈ, ને એ અવાજોથી આખો સંસાર ગૂંગળાઈ રહ્યો છે.

ભીમ : પણ થવાનું થઈ ગયું. હવે...?

યુધિષ્ઠિર : અરે વાહ! હવે ઘણું બધું.

ભીમ : હું પણ કહું છું જે છે તે હવે જ છે. બાર વરસ વનમાં ભમ્યા ને કેટલાંય વીતકો ને મુશ્કેલીઓ પછી આ રાજ્ય મળ્યું છે તે ભોગવીએ. જટાસુર, ચિત્રસેન, કીચક માર્યાનાં દશ્યો નજર આગળ તરવર્યા કરે છે. સુયોધનને માથામાં લાત મારેલી તેનો દુખાવો હજી તો પગમાંથી ગયો નથી. ગઈ કાલ સુધી માથે વીતકનાં વાદળ ઝઝૂમતાં રહ્યાં છે. હવે ગઈ ગુજરી ભૂલી જઈને આપણે નિરાંતે બેસીએ.

યુધિષ્ઠિર : ભીમ, તું વરુની ભાષામાં વાત કરે છે. કોળિયા અન્ન માટે વાઘવરુ કેટલી મારફાડ કરે છે. આપણે પોતાનાં પેટ માટે આટલું બધું કર્યું? આપણને પેટ તો એક છે ને? એને માટે આવડા મોટા રાજની શી જરૂર છે?

પાંચાલી : (યુધિષ્ઠિર હજી આગ્રહ મૂકતા નથી એ જોઈ સહેજ ઠંડી પડીને) ધર્મરાજા! દ્વૈતવનમાં આશ્વાસન આપતા તે ભૂલી ગયા? દુર્યોધનને લડાઈમાં મારી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં રાજ કરીશું, એવું એવું કહી વનવાસનું દુઃખ વિસારે પડાવતા તે તમે કે બીજું કોઈ?

યુધિષ્ઠિર : એ જ હું, મારે જ વાંકે બધું થયું છે, એ તો હું ક્યારનોય કહું છું. ને તેથી તો હું એકલો જ વનમાં જવાનો વિચાર કરું છું.

નકુલ : ધર્મરાજ! તપસ્વીઓના જીવનમાં પણ કાંઈ ને કાંઈ પ્રાણીવિનાશ તો હોય જ છે.

અર્જુન : અરે! બધાં પ્રાણી નબળાં પ્રાણીઓ ઉપર જીવી ગુજારો કરે છે. નોળિયો ઉંદરને મારે છે, તો બિલાડી નોળિયાને, ને કૂતરો બિલાડીને, તો વરુ કૂતરાને, ને માણસ વળી એ બધાંને - એવી આખા જીવનની યોજના છે. તાપસો પણ વધ વિના પ્રાણ ટકાવી ન શકે. પોપચાં બિડાય તેમાં જેની ડોક મરડાઈ જાય એવાં સૂક્ષ્મ કલ્પનામાંય ન આવી શકે એવાં કેટલાંક જંતુઓ તો છે. માટે મોટાભાઈ, મારું માનો તો જેવા સરજાયા તેવા રહેવામાં જ માલ છે. જે કેં થયું તે બરાબર જ થયું છે.

યુધિષ્ઠિર : (કંટાળીને) હવે હદ થાય છે! અર્જુન, તું શસ્ત્ર ઝાલી જાણે, શાસ્ત્રમાં તું શું સમજે? વૃદ્ધોના ચરણ હજી તેં સેવ્યા નથી. ભ્રાતૃસ્નેહથી બોલે છે, એટલે મને ગમે છે. ભીમસેન અને તારામાં અઢળક બળ છે એ હું જાણું છું, પણ તેથી મારી બુદ્ધિમાં શંકા લાવવાનો તમને અધિકાર નથી. તું તો લોહીના લાલ રંગને કલંક ગણવાને બદલે ઊલટો એના ચળકાટથી મોહીને રાચે છે. (બધું ગળી જતા હોય તેમ દુઃખથી) ભલે! ભાઈ, ભલે! તમે તમારે મઝાથી રાજ કરો ને મનની આશાઓ સંતોષો. મારો માર્ગ મોકળો કરશો તો ઉપકાર. જંગલેજંગલમાં ભટકીશ, યુગોથી ઊભેલાં વૃક્ષોને પૂછીશ કે જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાની કોઈ જડીબુટ્ટી છે ? પર્વતના હૃદયનું દરદ વહેતાં ઝરણાંની સાથે સંસારનું દુઃખ રડીશ, ને સાગરનો વડવાનલ બૂઝવવા જતી સરિતાઓને પૂછીશ કે સંસારનો દાવાનળ શમાવવા જેટલું પાણી તેમની પાસે છે કે નહીં!

વ્યાસ : સંન્યાસની આ શેની ધૂન લગાવી છે? દંડ એ જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, મુંડન નહીં. શા માટે, રાજા શોક કરો છો? જેવું બીજાનું થાય છે તેવું મારું થાય છે, ને જેમ મારું થાય છે તેમ બીજાનું થાય છે એમ સમજે તો બધી વિટંબણા ટળી જાય.

યુધિષ્ઠિર :

વ્યાસ : પણ રાજા, ક્ષત્રિય શય્યામાં મરે એ તો અધર્મ કહેવાય. એનું મોત તો સમરાંગણમાં જ શોભે!

- યુધિષ્ઠિર : મારું મોત એમ થયું હોત તો તો ઠીક જ હતું તો? પણ આ તો બીજાનું મોત કરીકરાવીને અહીં ઊભો છું.
- અર્જુન : (વ્યાસને પણ યુધિષ્ઠિર કંઈ પત દેતા નથી એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને નિમંત્રે છે.) યદુવીર, તમે મને તો કુરુક્ષેત્રમાં લડાઈને રંગે ચડાવ્યો, પણ હવે આ કામ વસમું છે. બે-ત્રણ ગીતા ગાશો તોય સમજે તો ભલા!
- યુધિષ્ઠિર : હું જ શ્રીકૃષ્ણને પૂછું છું કે આવડો મોટો સંગ્રામ થયો પણ એકે વખત પોતે કેમ શસ્ત્ર પકડ્યું નહીં?
- શ્રીકૃષ્ણ : અરે, મારે હાથેય ક્યાં ઓછું થયું છે? પણ એ તો ઠીક, (પોતે હવે આ વિવાદમાં ખેંચાયા છે એટલે ખસી ગયે નહીં ચાલે એમ સમજી) ધર્મરાજા, તમે જુગારમાં હોશિયાર છો તો આ જરા મોટી બાજી છે તોય શું? સમજતાં વાર કેમ લગાડો છો?
- યુધિષ્ઠિર : એટલે?
- પાંચાલી : તમે બધાય એક મહાશતરંજનાં સોગઠાં છો.
- યુધિષ્ઠિર : કબૂલ. ને તેથી તો આજે હું શાંતિનો દાવ ખેલવા બેઠો છું. મારું સર્વસ્વ હું હોડમાં મૂકું છું. જોઈએ છીએ શાંતિ જીતે છે કે યુદ્ધ? હાથે ક્યાં બધાં ભૂંસી નાખવાં છે. શાંતિનો દાવ જીતું તો જન્મારો જીત્યો!
- પાંચાલી : (નિર્દય મર્મપ્રહારથી) હોડ બકો એમાં આપણને ગણશો નહીં! એક વાર તો ભગવાને લાજ રાખી છે.
- શ્રીકૃષ્ણ : કૃષ્ણા! ગંભીર! આ પજવણીનો સમય નથી. (યુધિષ્ઠિરને) તમે નકામા ખાંડ ખાઓ છો ! એક સ્વપ્ન પસાર થઈ ગયું. તમે તેને પકડી રાખવા માગો છો? જે ગયા તે પાછા બોલાવવાનો તો વિચાર નથી ને? મારું માનો તો કૌરવો મર્યાનો શોક છોડી દો!
- યુધિષ્ઠિર : અરે! કોણ મર્યું છે? આ રહ્યો દુર્યોધન, રાત્રી આંખે જોઈ રહ્યો! મારા એકલા પરનો ક્રોધ જાણે જગત પર ઠાલવવા કરતો હોય ને? રણમેદાનમાં ભલે તેમનાં પ્રેત પડ્યાં હોય. તે બધા પણ આ મારી આગળ જીવતાંજાગતાં ફરે - મારે તે સહુને ભેટવું છે. તેમનાં હથિયારો અને બખ્તર પાછળ માનવહૃદય ધબકે છે એ હું સ્પષ્ટ જોઉં છું. આપણાં હથિયાર હથિયાર સાથે જ અથડાયાં, માંસ માંસની સાથે જ લડ્યું. મારે હવે હૃદયની લડાઈ આદરવી છે. પચીસ દુનિયાઓ વળોટીને કૌરવો ક્યાંક ચાલ્યા જશે તોપણ પાછળ પાછળ જઈશ, ને તેમની જ મદદથી હું યુદ્ધ સાથે યુદ્ધ કરીશ. ‘આપણાં ને પોતાનાં પાપે આખો સંસાર યુદ્ધથી પીડાયા કરશે, ચાલ એ યુદ્ધને, અશાંતિને આપણે મહાત કરીએ.’ એટલું જ મારે દુર્યોધનને કહેવાની જરૂર રહેશે. એમ તો એ...
- શ્રીકૃષ્ણ : (રોકીને) અત્યારે અહીં જ હવે નવવિધાનનાં બીજ નાખો તો ઘણું છે.
- યુધિષ્ઠિર : મહાવિનાશના ખાતરમાં બીજું શું ઊગવાનું હતું? લોહી પીને ઊછરેલા છોડ અમૃતફળ ઓછા આપવાના હતા? લોહી અને આંસુનાં ઝાપટાંથી માનવતાની સંસ્કૃતિનો ફાલ બગડી જશે ઊલટો.
- શ્રીકૃષ્ણ : ધર્મરાજા, તમે શાંત થાઓ. ભૂતકાળ બિચારો તમારી આગળ કાંપે છે, દયા કરો! ભવિષ્ય અવનવી આશાએ સ્મિતપૂર્વક તમારી તરફ આવી રહ્યો છે, એને નિરાશ ન કરો!
- યુધિષ્ઠિર : હાય નિરાશા!
- શ્રીકૃષ્ણ : તો સૃષ્ટિક્રમમાં આ યુદ્ધ વૃથા આવ્યું છે, એમ? બ્રહ્માની પણ ભૂલ થવા સંભવ છે ખરો!
- યુધિષ્ઠિર : ફરીથી માનવતા આવાં તાંડવ ન જોવા પામે એ જ આ યુદ્ધનો જગતના વિકાસક્રમમાં હેતુ હોઈ શકે.
- શ્રીકૃષ્ણ : જુઓને અત્યારે જ સુંદર નવું ચણતર અબાધિત રચી શકાય. બધાં ઝાડીઝાંખરા દૂર થયાં છે! યુદ્ધ દ્વારા માનવતાએ પોતાનો કચરો ફેંકી દીધો !
- યુધિષ્ઠિર : કચરોકચરો તોય એક વાર સરજનહારની અંગુલિનો સ્પર્શ થયો છે. પરમેશ્વરની ભૂલ સુધારવાનું માણસ માથે લે? પરમપિતાનો આશીર્વાદ દેતો મીઠો હાથ તેના ઉપર એક વાર ન હશે એટલી વાત જ શું એને પૂજવા માટે પૂરતી નથી? એ પિતાની નજરે સૌ સરખાં છે. રાત્રિના તારાને તરણા સામે હસવાનો અધિકાર નથી.
- અર્જુન : પણ હવે આ પ્રજાને આવી દશામાં મૂકીને તમે છૂટા થઈ ઉચિત ગણો છો?
- યુધિષ્ઠિર : હા પ્રજાનો સેવક બનીશ. ચાકર થઈને રહીશ, પણ સિંહાસન ઉપરથી સેવા નહીં કરું. ભિખ્યુ થઈને રખડીશ ને

મારાં પા... પૂરેપૂરું ભાન પામીશ. કેટકેટલાંએ પોતાનાં વહાલાં ગુમાવ્યાં તે કરુણ વિલાપો આ કાને સાંભળીશ.

મારે એકને કાજે રે

સુતવિયોગે આજે રે માડી કૈંક ઝૂરી મરે.

(યુધિષ્ઠિર અત્યંત ભાવાવેશમાં આવતાં ઢળી પડે છે. વ્યાસ સફાળા ઊઠીને કમંડળમાંથી પાણી છાંટે છે ને બેબાકળા બનીને પાંચાલી, અર્જુન, ભીમ વગેરે કંઈ કંઈ લાવે છે.)

ભીમ : (વ્યથાથી) પાપી તો હું જ હતો. ઝેરનું પૂતળું!

અર્જુન : મને મારા ગાંડીવનું અભિમાન હતું ! ગુમાનમાં હું સખણો ન રહ્યો.

પાંચાલી : (વિલાઈને) મારાં જ પાપ પ્રકટયાં છે. યુદ્ધ માટે તો હું જ કૂદકૂદા કરતી હતી!

(સહદેવથી માત્ર અરેરાટીનો એક અવાજ કરી જવાય છે.)

નકુલ : આ શું છે બધું?

શ્રીકૃષ્ણ : એક રીતે તો યુધિષ્ઠિરનું કહેવું...

(વિચારમાં પડી જાય છે)

(પડદો પડે છે.)

શબ્દ-સમજૂતી

સંહાર નાશ; ધનંજય અર્જુન; શોણિત લોહી; હલાહલ ભયંકર ઝેર; દશે દિશા દિશાઓ-ખૂણાઓ અને જમીન તથા આસમાન તરફ; પ્રજળવું સળગવું; ચિત્રસેન સૈનિક; દ્વૈતવન એક પૌરાણિક જંગલ; મહાત કરવું હરાવવું; સૂતપુત્ર સારથિનો પુત્ર, અહીં કર્ણ; કલેવર શરીર, ખોળિયું; દારુણ નિર્દય, કઠોર, ભયાનક; મહાકાલ મહાદેવ; આર્કંદ રુદ્રન, વિલાપ; જટાસુર જટા ધરાવતા અસુર રાજા; કીચક વિરાટ રાજાનો સાળો; સમરાંગણ યુદ્ધભૂમિ; વૃથા નકામું; ગાંડીવ અર્જુનનું ધનુષ્ય; પથ રસ્તો, માર્ગ; નિષ્કંટક કાંટા વિનાનું; વડવાનલ સમુદ્રમાં લાગતો અગ્નિ.

રૂઢિપ્રયોગ

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર નવેસરથી પ્રારંભ; ગઈ ગુજરી ભૂલી જવી ભૂતકાળ ભૂલી જવો.

સ્વાધ્યાય

1. એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) યુધિષ્ઠિરને પોતાનો વિજય એ વિજય શા માટે લાગતો નથી?
- (2) અંતે યુધિષ્ઠિર બેભાન શા માટે થઈ જાય છે?
- (3) વનની વિટંબણાઓ શાના કરતાં સારી હતી?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) યુધિષ્ઠિર લોહિયાળ વિજયનું પ્રાયશ્ચિત કેવી રીતે કરવા માગે છે?
- (2) પોતાનું શેષ જીવન વનમાં ગાળી યુધિષ્ઠિરને શું કરવું છે?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘યુધિષ્ઠિરનો યુદ્ધવિષાદ’ નાટકના કથાવસ્તુને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (2) યુધિષ્ઠિરને શા માટે વિષાદ થાય છે?
- (3) યુધિષ્ઠિરના મુખે યુદ્ધની ભયાવહતા કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ છે?
- (4) ‘યુધિષ્ઠિર યુદ્ધવિષાદ’ નાટકના અંતની ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- નાનાભાઈ ભટ્ટની પુસ્તકશ્રેણી ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ વાંચો.
- ઉમાશંકર જોશીનું પદ્યનાટક ‘કર્ણ-કૃષ્ણ’ વાંચો.
- ‘ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર’ વિષયક નિબંધ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નીચેનાં વાક્યો વાંચો :

‘રસ્તા પરથી કાંટા જરૂર ગયા, પણ શરીરમાં ઘર કરી વસ્યા!’

‘મને તો આ વિજય પરાજયથી પણ આકરો લાગે છે.’

‘ભીષણ હત્યાકાંડ પછીની સમૃદ્ધિ કરતાં વનની વિટંબણાઓ લાખ રીતે સારી હતી.’

‘અશાંતિ ફિટાડવા જતાં આપણને સ્મશાન શાંતિ મળી છે.’

જેમાં યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યાનો લેશમાત્ર આનંદ હોય તેમ જણાતું નથી; પરંતુ તેના મનોજગતમાં યુદ્ધ પછી ઊઠેલી અશાંતિનો ચિતાર પમાય છે.

‘આપણે લડવું હતું દુર્યોધનની અભિમાન વૃત્તિ સાથે, દુઃશાસનની નિર્લજ્જ નિર્દયતા સામે, ને લડી બેઠા તેમનાં શરીરો સાથે’ – આ સંવાદમાં યુદ્ધથી માણસો મરે છે, વિચાર કે વૃત્તિ નહીં, જેવા વિશાળ અર્થને લેખકે યુધિષ્ઠિરની મનોદશાથી બરાબર આલેખ્યો છે.

અંતમાં કૃષ્ણ જ્યારે કહે છે – ‘એક રીતે તો યુધિષ્ઠિરનું કહેવું...’ આમ, વાક્ય અહીં અધૂરું છોડી લેખક આપણને પણ કૃષ્ણની આ વાત તથા યુધિષ્ઠિરના મનોભાવ સાથે જોડી દે છે. તેમાં જ તેમની સાર્થકતા જોવા મળે છે. સાથે ભાષાની મજબૂત પકડનો ખ્યાલ આવે છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ન્હાનાલાલ કૃત ‘ભરતગોત્રનાં લજ્જાચીર’ પદ્યનાટક વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.
- અશોકના હૃદયપરિવર્તનની વાત વિદ્યાર્થીઓને કરો.
- ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- આ એકાંકીનું ‘વાચિકમ્’ વિદ્યાર્થી પાસે કરાવો.

